

Anna Nierychlewska*

Zapomniany cmentarz żołnierzy rosyjskich i niemieckich z czasów Wielkiej Wojny w Nagoszewce Drugiej, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie

Abstract

Nierychlewska A. 2020. A forgotten cemetery of Russian and German soldiers from the Great War in Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, Mazowieckie Voivodeship. *Raport 15*, 281-297

The article presents the results of archaeological research carried out at the site of a former World War I cemetery (1915) in connection with the construction of the S8 road. As a result of the research, 27 graves containing the remains of 32 people were discovered. In 10 graves, soldiers of the Russian army were buried, in 7 – soldiers of the German army, and in the remaining 10 graves no equipment was found by the skeletons that would allow for their identification. 347 artefacts related to uniforms and military equipment were found in the graves.

Keywords: archaeology of conflict, World War I, war cemetery, 1915

Cmentarz wojenny w Nagoszewce Drugiej stanowi świadectwo walk toczonych podczas Wielkiej Wojny w okolicach Ostrowi Mazowieckiej w dniach 9–10 sierpnia 1915 roku pomiędzy wojskami dwóch mocarstw – Cesarstwa Rosyjskiego i Niemieckiego. Podobne cmentarze z tego okresu znane są z pobliskich miejscowości w Nowej Osuchowej (Milewski 2016, 114–132; 2017a), Krajewie Korytkach (Bujnowicz-Zgodzińska 2016) oraz Dybkach (Milewski 2017b, 20). Przebieg działań wojennych w pobliżu Nagoszewa (obecnie Nagoszewka Druga), Osuchowa, Osuchowa Nowego (obecnie Osuchowej i Nowej Osuchowej) i Dybek wraz z próbą identyfikacji poległych podczas walk żołnierzy szeroko przedstawił w swojej pracy Marek Milewski (2017b, 7–21).

Będący przedmiotem niniejszego artykułu cmentarz związany jest z bojami toczonymi przez drugi batalion niemieckiego 176. pułku piechoty z żołnierzami armii carskiej, należącymi najprawdopodobniej do formacji stacjonujących w koszarach w pobliskim Zambrowie lub ewentualnie Łomży.

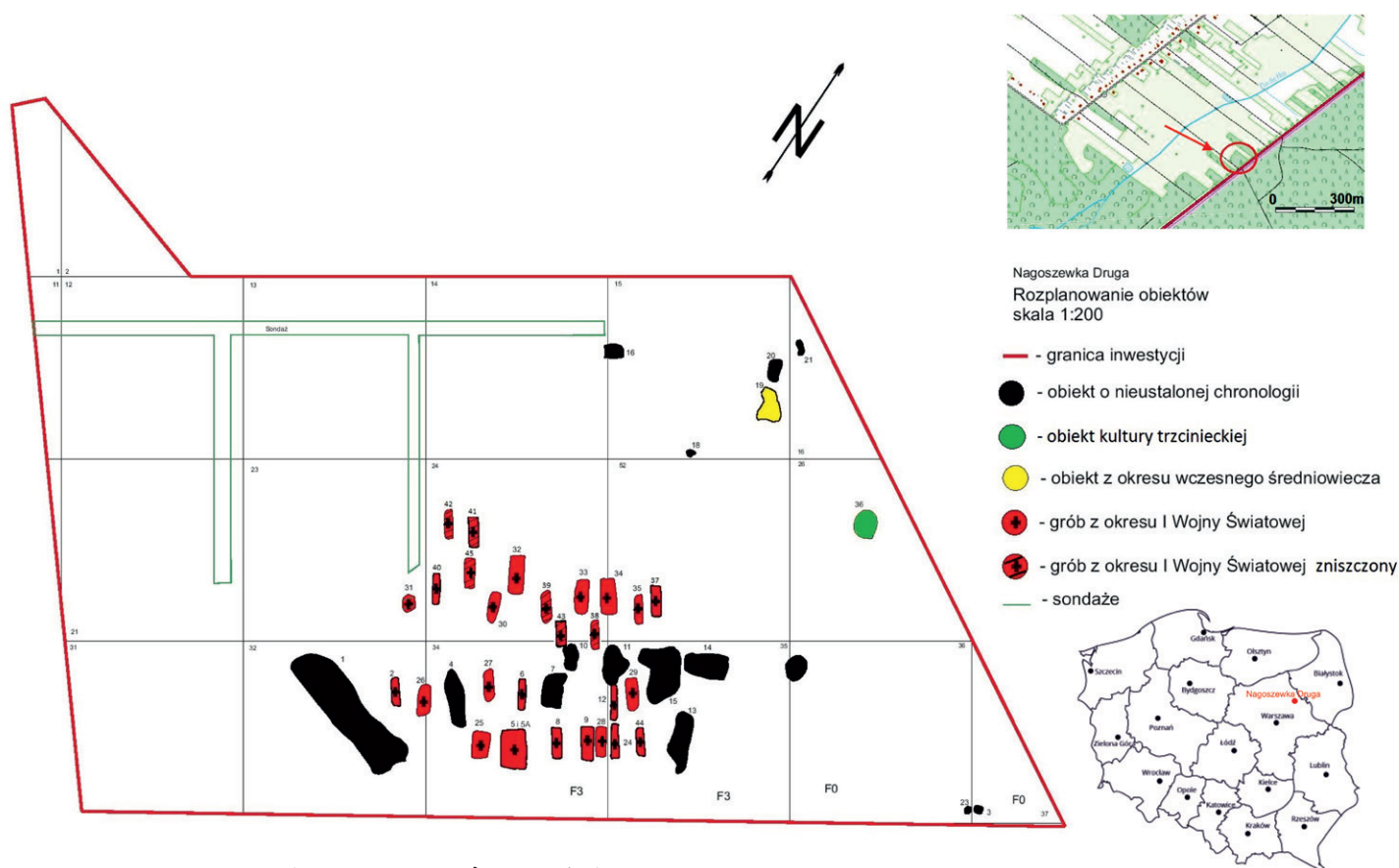
O istnieniu we wsi Nagoszewka Druga, jednak bez dokładnej lokalizacji, grobów żołnierzy niemieckich

poległych w trakcie I wojny światowej wiadomo było z dokumentów pochodzących z lat dwudziestych XX wieku – tzw. berlińskiego spisu cmentarzy. Jednocześnie żywa jest wciąż pamięć mieszkańców wsi, którzy wskazywali miejsce przy drodze jako pochówek żołnierzy rosyjskich z tego samego, pierwszwojennego okresu. Odkrycie szczątków ludzkich podczas nadzoru archeologicznego sprawowanego w 2016 roku nad pracami ziemnymi związanymi z rozbudową drogi krajowej nr 8 do parametrów drogi ekspresowej S8 potwierdziło prawdopodobieństwo prawdziwości powyższych przekazów i stało się przyczynkiem dla badań wykopaliskowych. Jednak należy w tym miejscu zaznaczyć, że cmentarz nie był w żaden sposób czytelny w terenie, nie oznaczono go także na przedwojennych mapach topograficznych.

Badania na zlecenie Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad, Oddział w Białymstoku przeprowadziła w dniach 22.08.2016 – 07.09.2016 roku (etap I) i 05.11.2016 – 18.11.2016 roku (etap II) Firma Archeologiczna „ARTEFAKT” Krzysztof Błaszczuk, a kierownikiem badań był mgr Jakub Śliwiński.

W Nagoszewce Drugiej odsłonięto łącznie 27 jam grobowych, w których pochowano 32 osoby. Wszystkie

* e-mail: ankan@op.pl

Ryc. 1. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. Plan cmentarza (rys. M. Biskup)

Fig. 1. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. Plan of the cemetery (drawing by M. Biskup)

groby zorientowane były na linii NW-SW i ułożone w trzech nieregularnych rzędach. W większości zawierały pochówki pojedyncze, choć zdarzały się również groby podwójne (nr 5 i 5A, 26 i 39) oraz zawierające szczątki kilku osób (nr 25 – trzech poległych). Odnotowano także dwa pochówki wtórne (nr 31 i 44), w których kości ze zniszczonych jam grobowych zostały wkopane współcześnie, w jednym przypadku (nr 31) kości były złożone w foliowym worku. Dodatkowo z warstwy wydobyto luźne kości należące do trzech lub czterech osób.

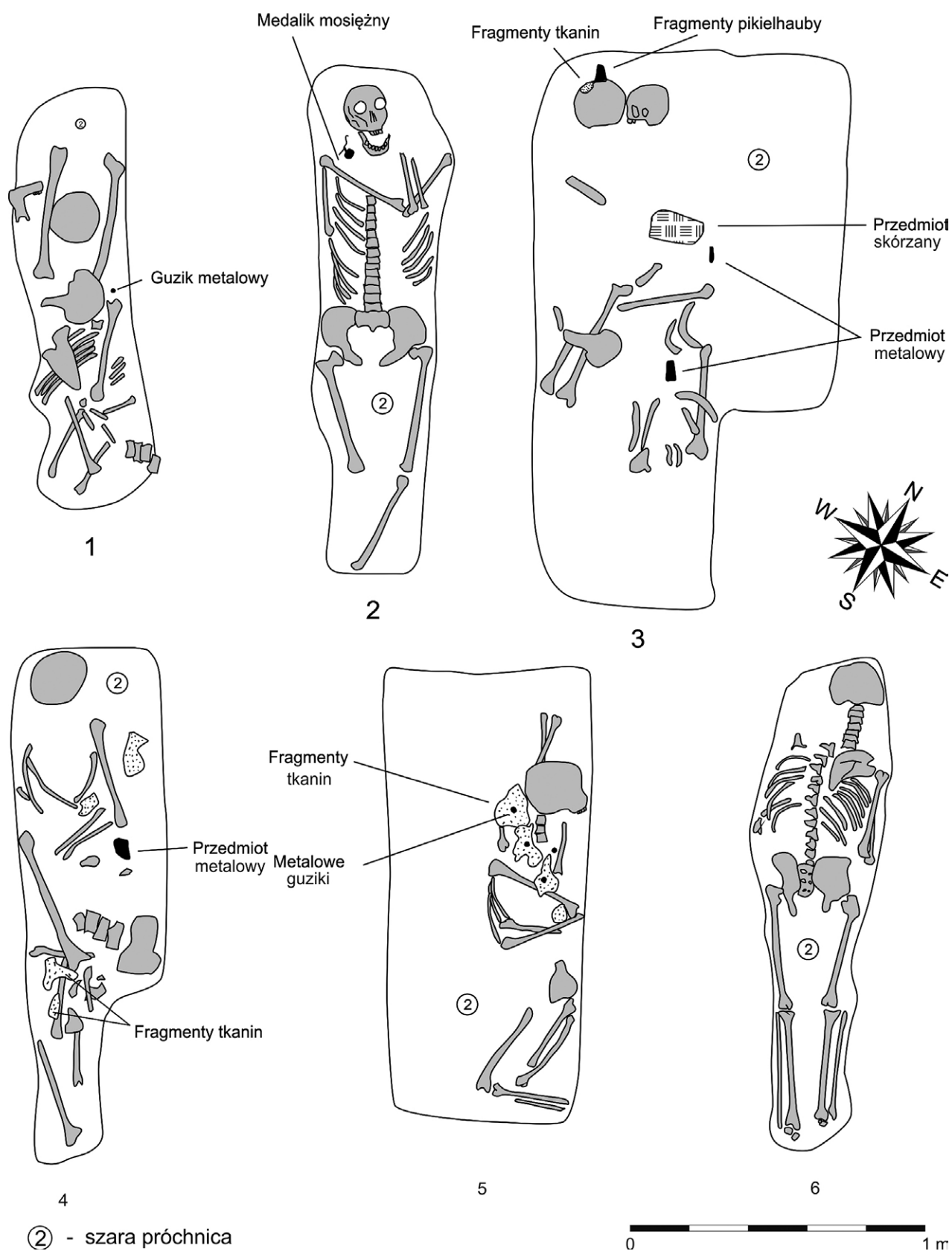
Na podstawie analizy wyposażenia stwierdzono, że w 10 grobach pojedynczych pochowani byli żołnierze Cesarstwa Rosyjskiego (nr 2, 6, 12, 27, 28, 29, 32, 34, 40 i 42, Ryc. 2–3), a w siedmiu grobach (w tym jednym podwójnym i jednym zawierającym szczątki trzech osób) żołnierze Cesarstwa Niemieckiego (nr 5 i 5A, 8, 9, 24, 25, 30 i 33, Ryc. 2–3). Przy pozostałych 12 poległych, pochowanych w 10 grobach, nie znaleziono artefaktów pozwalających na identyfikację przynależności żołnierza do określonej armii. Mogiły żołnierzy niemieckich znajdowały się głównie w pierwszym rzędzie od strony południowo-wschodniej, tylko dwie położone były w rzędzie trzecim.

Zmarli chowani byli bezpośrednio w ziemi, składane do grobów zwłoki mogły być jedynie przykrywane płachtami namiotowymi, z których zachowały się cynkowe guziki. Nie zarejestrowano natomiast, podobnie jak w przypadku innych cmentarzy z tego okresu, żadnych śladów trumien.

Pochówków dokonywano latem 1915 roku, a wysoka temperatura wymuszała jak najszybsze pogrzebanie zwłok. Stąd zmarli składani byli do grobów w pośpiechu w różnych pozycjach (na wznak, na boku, na brzuchu). Zdejmowano (odzyskiwano) uzbrojenie i amunicję, części wyposażenia – pasy z ładownicami, tornistry, hełmy oraz zapewne część odzieży (np. buty) i inne przedmioty nadające się do ponownego użycia (np. niezbędniki, menażki).

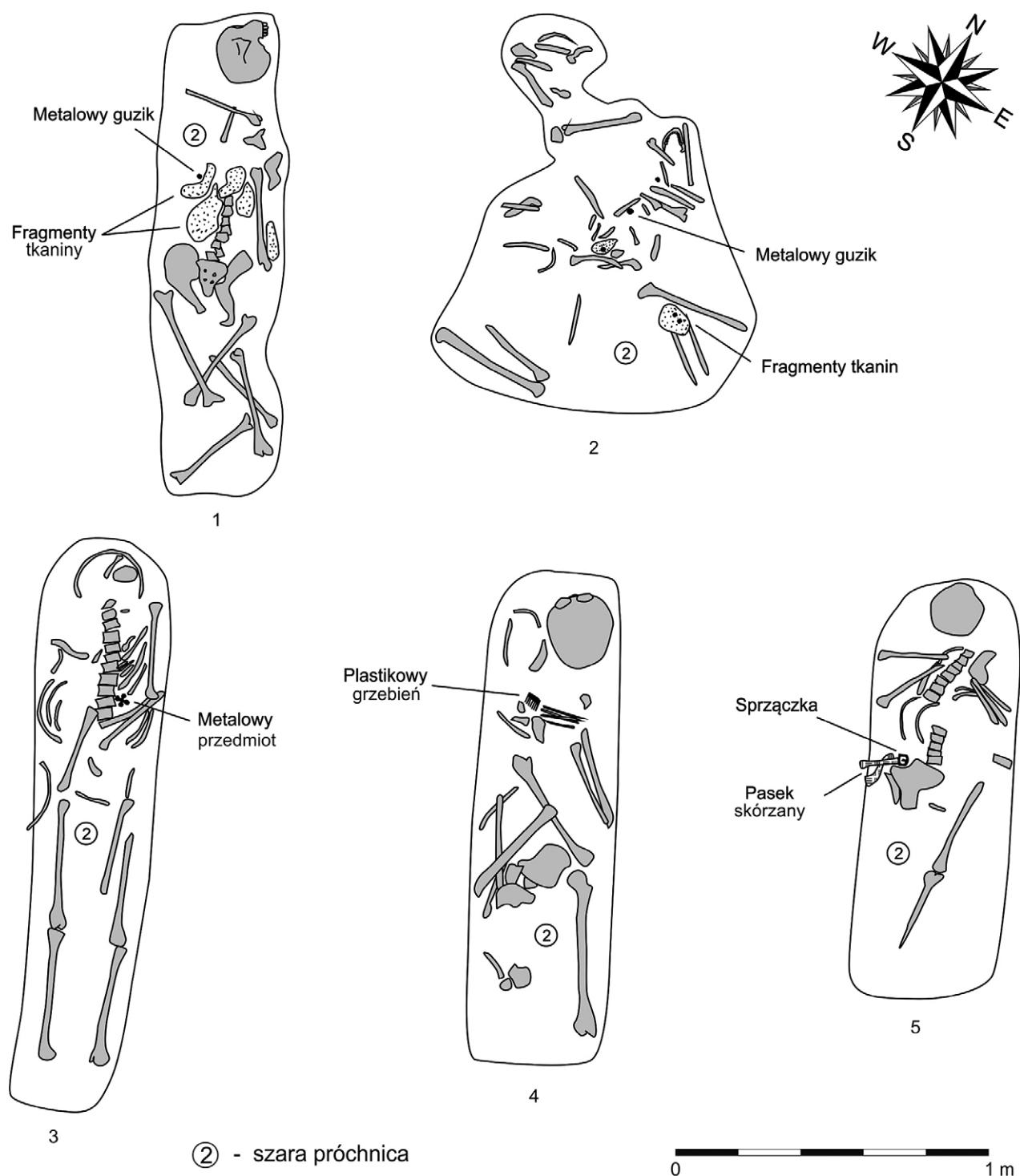
Nie zawsze wystarczało czasu na dokładne przeszkanie zwłok, o czym świadczy pozostawienie pełnych ładownic czy większej ilości amunicji (zapewne w kieszeni lub tornistrze). Duża liczba guzików mundurowych, a także haków mundurowych wskazuje, że w większości żołnierzy pruskich chowano w bluzach mundurowych. Natomiast w przypadku żołnierzy armii carskiej mała liczba zachowanych guzików mundurowych sugeruje, że ściągano także ze zmarłych bluzy od mundurów.

Początkowo miejsca pochówków były zwykle oznaczone drewnianymi krzyżami, na których umieszczano dane żołnierza, przynależność do jednostki wojskowej

Ryc. 2. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. (1) grób 2; (2) grób 6; (3) grób 5 i 5A; (4) grób 8; (5) grób 9; (6) grób 12 (rys. M. Biskup)

Fig. 2. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. (1) grave 2; (2) grave 6; (3) grave 5 and 5A; (4) grave 8; (5) grave 9; (6) grave 12 (drawing by M. Biskup)

Ryc. 3. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. (1) grób 24; (2) grób 25; (3) grób 32; (4) grób 34; (5) grób 35 (rys. M. Biskup)

Fig. 3. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. (1) grave 24; (2) grave 25; (3) grave 32; (4) grave 34; (5) grave 35 (drawing by M. Biskup)

i datę śmierci. Zapewne i na cmentarzu w Nagoszewce znajdowały się pierwotnie takie krzyże. Z czasem uległy zniszczeniu, a teren porósł drzewami i krzewami, których korzenie wrastały w pochówki, powodując ich destrukcję. Dodatkowo obszar cmentarza w Nagoszewce służył jako miejsce pozyskiwania piasku oraz składowania

śmieci. Część grobów uległa także uszkodzeniu przy wykonywaniu wkopu pod światłowód.

Wszystkie osoby pochowane na cmentarzu były płci męskiej. Większość zginęła w młodym wieku. Na podstawie analizy antropologicznej wiek 10 osób oszacowany został na wczesny *adultus* (18–20 lat – 5 osób i 20–25 lat

– 5 osób), a kolejnych 12 na *adultus* (20–30 lat). W wieku *adultus/maturus* (30–35 lat) zginęło 6 osób. Nie udało się, ze względu na stan zachowania szkieletu, bliżej doprecyzować wieku 3 osób (określono go jako osoba dorosła – *maturus*). Najbardziej powszechną dolegliwością, na jaką za życia cierpieli żołnierze obu armii, były choroby aparatu żucia, powstałe zapewne w wyniku braku dbałości o higienę jamy ustnej. Najczęściej stwierdzano zaawansowane ogniska próchnicy, przyżyciową utratę części uzębienia, rzadziej notowano ślady po ropniach przykorzeniowych oraz zgorzelach czy hypoplazję szkliwa (Borowska-Strugińska 2017, 69–88). Podobne, liczne zmiany patologiczne zębów i przyzębia (ogniska próchnicy, przyżyciowa utrata zębów, paradontoza, hypoplazja szkliwa) odnotowano wśród żołnierzy pochowanych na cmentarzu w Nowej Osuchowej (Więckowski 2017).

O poniesieniu gwałtownej śmierci na polu bitwy świadczą liczne, zarejestrowane przez antropologa, ślady postrzałów (głównie głowy), uszkodzeń kości od wybuchu, jak również znajduwane przy szczątkach pociski (od karabinu systemu Mosin) oraz kule szrapnelowe. Pociski, w tym jeden tkwiący w czaszce, znaleziono przy 2 pochówkach (nr 8, 9), przy kolejnych trzech kule szrapnelowe (nr 25, 30 i 44). Według analizy antropologicznej pewną przyczyną zgonu w przypadku 9 osób był postrzał. Rozległych obrażeń ciała doznał żołnierz pochowany w grobie nr 8 – oprócz postrzału głowy odnotowano silne uszkodzenia kości kończyn dolnych i górnych, wskazujące na śmierć w wyniku rozległych ran np. od eksplozji pocisku artyleryjskiego (Borowska-Strugińska 2017, 69–88).

W większości grobów znajdowano resztki umundurowania w postaci strzępów bluz, guzików oraz haków mundurowych. Do lepiej zachowanych przedmiotów należały też elementy pasów – zarówno klamry, części skórzane, jak i fragmenty butów. Liczną grupę stanowiły dewocjalia (medaliki, krzyżyki) znajduwane jedynie przy żołnierzach armii carskiej. Sytuacja ta wynikała zapewne z faktu, że żołnierze armii Cesarstwa Niemieckiego, jako wyznawcy protestantyzmu (głównie luteranizmu i kalwinizmu), nie nosili medalików z wyobrażeniem świętych ani krzyży. Ciała były zanoszone do grobów na płachtach namiotowych (*Zeltbahn*) i zapewne nimi przykrywane, o czym świadczą guziki od tychże znajduwane w grobach.

Łączna liczba przedmiotów zabytkowych oraz ich fragmentów wyniosła 347 sztuk, nie licząc strzępów odzieży. Wydzielono wśród nich przedmioty należące do żołnierzy armii Cesarstwa Niemieckiego oraz Cesarstwa Rosyjskiego. I w takim podziale, dla czytelności opisu, zostaną one poniżej przedstawione.

I. ŻOŁNIERZE ARMII CESARSTWA NIEMIECKIEGO (PRUSY)

A. Umundurowanie i oporządzenie

1. Guziki mundurowe (duże)

Guziki mundurowe duże w ilości 84 sztuk odkryto w ośmiu grobach: nr 5, 6, 8, 9, 24, 25, 30 i 33 (Ryc. 4: 1, 5). Są to mosiężne guziki o średnicach w przedziale od 20 do 21 mm i masie 4 g. Mają profil jednowarstwowy, lekko wypukły i zaopatrzone są w druciane uszka (przy 12 egzemplarzach brakuje uszek). Na awersie znajduje się przedstawienie pruskiej, królewskiej korony na groszkowanym tle, na obrzeżu pojedynczy, lekko wypukły rant. Rewersy w większości przypadków są niesygnowane. Sygnaturę „FWB” stwierdzono jedynie na jednym egzemplarzu (z grobu nr 8). Jeden guzik (z grobu nr 6) ma korpus i uszko wykonane z mosiądzu, natomiast awers posiada okładzinę w kolorze srebrnym, najprawdopodobniej z alpaki.

2. Guziki mundurowe (małe)

Guziki mundurowe małe w ilości 10 sztuk odkryto w czterech grobach: nr 5, 8, 9 i 25 (Ryc. 4: 6). Są to mosiężne guziki o średnicach w przedziale od 18 do 18,6 mm i masie 3 g. Mają profil jednowarstwowy, lekko wypukły i zaopatrzone są w druciane uszka (przy jednym egzemplarzu brakuje uszka). Na awersie znajduje się przedstawienie pruskiej, królewskiej korony na groszkowanym tle, na obrzeżu pojedynczy, lekko wypukły rant. Rewersy nie są sygnowane. Służyły do zapinania kieszeni bluzy munduru.

Prawdopodobnie do grupy guzików mundurowych należy zaliczyć silnie zniszczony mosiężny guzik (z grobu nr 8), bez uszka, z nieczytelnym awersem. Jego średnica wynosiła 18,5 mm. Na awersie zachował się słabo czytelny, wypukły rant na obrzeżu.

3. Guziki kompanijne

Guziki kompanijne w ilości czterech sztuk odkryto w dwóch grobach: nr 5 i 9 (Ryc. 4: 2, 3, 7–9). Są to mosiężne guziki o średnicach w przedziale od 18 do 18,3 mm i masie 3 g. Mają profil jednowarstwowy, lekko wypukły i druciane uszka (przy jednym brak uszka). Na awersie znajdują się poprzecznie szraflowane cyfry „9”, „7” (2 sztuki) i „10”, na groszkowanym tle, na obrzeżu pojedynczy, lekko wypukły rant. Rewersy nie są sygnowane. Guziki te noszone były na naramienniku (pagonie), a przedstawiony na nich numer oznaczał przynależność do danej kompanii.

Kompanie w pruskich batalionach były numerowane w ramach pułku:

- I batalion: kompanie 1, 2, 3, 4
- II batalion: kompanie 5, 6, 7, 8
- III batalion: kompanie 9, 10, 11, 12 (Thomas 2017, 9).

Znalezione na cmentarzu w Nagoszewce Drugiej guziki pochodziły zatem z mundurów żołnierzy II batalionu (kompania 7) oraz III batalionu (kompanie 9 i 10).

4. Haki mundurowe ozdobne

Haki mundurowe ozdobne w ilości 11 sztuk odkryto w pięciu grobach: nr 5, 8, 24, 25 i 30 (Ryc. 4: 10). Są one wykonane z mosiądzu, mają średnio 29,0–29,5 mm wysokości, 24–24,8 mm szerokości i wagą 11 g. Tył w formie płaskownika zaopatrzony jest w 9 rozłożonych wokół brzegu otworów. Przód wykonany jest w formie guzika mundurowego dużego o średnicach od 20,0 do 21,6 mm. Na awersie umieszczona jest pruska, królewska korona na groszkowanym tle, na obrzeżu pojedynczy, lekko wypukły rant. Znaleziono tylko jeden egzemplarz z sygnaturą „FWN” (grób nr 8), umieszczoną od środka, na płaskiej części. Sygnatura ta wskazuje na producenta – firmę Friedrich Wilhelm Nölle, działającą w latach 1861–1919 w miejscowości Lüdenscheid na ulicy Schlittenbacher.

5. Haki mundurowe proste

Haków prostych odkryto 12 w pięciu grobach: nr 5, 8, 24, 25 i 30 (Ryc. 4: 11). Wykonane są z mosiądzu, mają średnio 33–34 mm wysokości, 12 mm szerokości płaskownika z 8 otworami wszytego w bluzę i 6,5 mm szerokości płaskownika, na którym opierał się pas. Ich waga wynosi 11 g. Nie są sygnowane.

6. Guzik miseczkowy

Pojedynczy cynkowy guzik miseczkowy z czterema dziurkami o średnicy 20 mm odkryty został w grobie nr 9. Średnica płytkiego zagłębienia awersu wynosi 12 mm. Awers ma na obrzeżu lekko wypukły rant, rewers jest gładki. Guzik służył prawdopodobnie do zapinania rozcięcia mankieta lub stójki bluzy munduru.

Analogiczne guziki mundurowe duże i małe, haki mundurowe proste i ozdobne oraz guziki miseczkowe wraz z fragmentami umundurowania odkryto przy ekshumacji cmentarza z okresu I wojny światowej z pochówkami żołnierzy Cesarstwa Niemieckiego w Nowej Osuchowej (Milewski 2017a, 28–49).

Opisane powyżej guziki i haki mundurowe pochodziły z bluzy pruskiego munduru polowego wzór M1907/10 *Feldrock*. Bluza ta zapinana była na osiem dużych guzików z przodu, sześć przy mankietach (po trzy przy każdym) oraz cztery z tyłu, poniżej pasa. Dodatkowo do zapinania kieszeni służyły dwa guziki małe (po jednym na każdą kieszeń). Do podtrzymywania pasa głównego, na którym znajdował się różnoraki ekwipunek, przeznaczone były haki mundurowe wszywane w mundur. Istniały dwie pary takich haków: dwa haki ozdobne z wyobrażeniem królewskiej korony z tyłu bluzy i dwa haki proste po bokach. Kolejna para guzików,

które służyły do zapinania pasów, znajdowały się na guzikach przynależności do określonej kompanii, znajdowała się na naramienniku (pagonie) bluzy. Natomiast numer i/lub wyróżnik pułku był haftowany na pagonie. Czyli przy bluzie znajdowały się łącznie 22 guziki (18 dużych, 2 małe i 2 kompanijne), 2 haki ozdobne i 2 proste (Kaliński 2019, 240; Model 1907/10 *Feldrock*).

Wzór munduru M1907/10 był w rozmaitych formacjach wprowadzany do użytku w różnym czasie na przestrzeni lat 1907–1910 dokumentami zwanymi *allgemeine königliche order* (AKO). Ten „najwyższy rozkaz gabinetowy” wydawany był najpierw przez cesarza, a następnie publikowany jako dekret pruskiego ministra wojny (Thomas 2017, 17):

- piechota i artyleria – AKO z 19.04.1907 roku,
- ułani, dragoni, kirasjerzy (do mundurów typu Koller) – AKO z 03.05.1908 roku,
- husarzy – AKO z 22.11.1909 roku,
- szwoleżerowie – AKO z 25.07.1909 roku,
- kirasjerzy (do mundurów typu Feldrock) i oficerowie – AKO z 23.02.1910 roku.

W 1915 roku mundur model M1907/10 został zastąpiony modelem M1915/16 *Bluse* wprowadzonym AKO z 21 września 1915 roku (Model 1907/10 *Feldrock*), przy czym wcześniejszy wzór był jeszcze w użyciu do około 1919 roku.

7. Pikielhauba z pokrowcem i odznaką

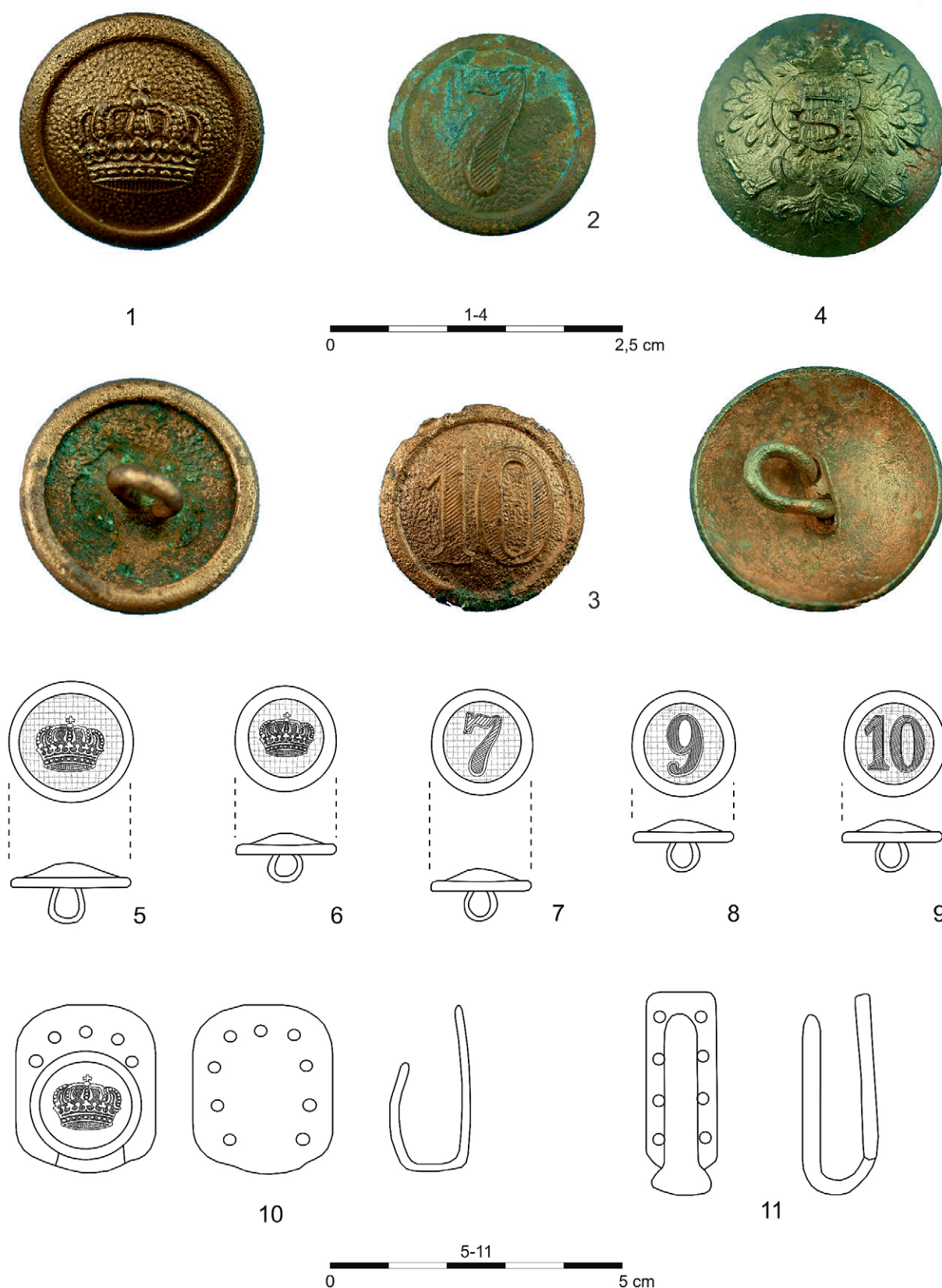
Pikielhauba filcowa, tzw. zastępcza (*Ersatz Pickelhaube*) zachowana szczątkowo w postaci fragmentów filcu wokół kominka, kominka, nitów i zatyczek do mocowania odznaki, paska skórzanego z żelazną sprzączką, emblematu na froncie (częściowo uszkodzonego) oraz resztek tkaniny maskującej w kolorze zielonym.

Z emblematu zachowały się dwa fragmenty wykonane z wytłaczanej cienkiej blaszki mosiężnej. Przedstawia on orla pruskiego w koronie typu zamkniętego, trzymającego w prawej łapie berło, a w lewej jabłko z krzyżem. Orzeł ma urwane lewe skrzydło. Emblematy tego rodzaju umieszczone były na froncie hełmu (pikielhauby) pruskiej piechoty. Znalezisko pochodziło z grobu nr 5.

Pikielhauby używane były od 1842 do roku 1918 (Kaliński 2019, 241). W tym przedziale czasu znanych jest ich 11 modeli. Odkryty w Nagoszewce Drugiej hełm należał do tzw. zastępczych, tj. wytwarzanych z substytutów, których produkcję uruchomiono w 1914 roku (*Ersatz Helms*). Analogiczny odkryty został w grobie nr 7 w Nowej Osuchowej (Milewski 2017a, 35, 66, ryc. 29, 50).

8. Pikielhauba skórzana

Hełm odkryty we wkopie pod światłowód (skupisko 3) zachowany jest bardzo źle w postaci fragmentów skóry, resztek płóciennej, zielonej tkaniny maskującej,

Ryc. 4. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. Wybór przedmiotów zabytkowych: (1, 5) pruskie guziki mundurowe z koroną duże; (6) pruski guzik z koroną mały; (2,3,7-9) pruskie guziki z numerem kompanii; (4) rosyjski guzik mundurowy z orłem; (10) pruski hak mundurowy z koroną; (11) pruski hak mundurowy (fot. i rys. A. Nierychlewska)

Fig. 4. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. Selection of historical objects: (1, 5) Prussian uniform buttons with a crown, large; (6) a Prussian button with a crown, small; (2,3,7-9) Prussian buttons with a number of the company; (4) a Russian uniform button with an eagle; (10) a Prussian uniform hook with a crown; (11) a Prussian uniform hook (photo and drawing by A. Nierychlewska)

dwóch bocznych zaczepów mocujących pasek oraz skórzanego paska pod brodę z prostokątną sprzączką. Wewnątrz wyłożony był gazetą w języku niemieckim. Prawdopodobnie pozostałości te należały do wzoru M1895, wykonywanego w całości z lakierowanej na czarno skóry (Model 1895 *Pickelhaube*). Analogiczna pikielhauba została znaleziona na pobliskim cmentarzu w Nowej Osuchowej w grobie nr 3 (Milewski 2017a, 30, 64, 65, ryc. 25, 48, 49).

9. Guziki miseczkowe z 4 otworami

Wykonanych z cynku guzików miseczkowych z czterema nieregularnymi dziurkami odkryto 21 w 6 grobach (nr 5, 8, 9, 24, 25 i 30). Ich średnica wynosi od 17 do 18 mm. Średnica wewnętrznego zagłębienia awersu liczy sobie ok. 8 mm. Guziki te pochodziły prawdopodobnie od płachty namiotowej (*Zeltbahn*) wzór M1892 bądź stanowiły guziki bieliźniane czy używane do podpiniek. Na rewersach dwóch guzików umieszczona jest sygnatura „P N”.

Analogiczne guziki, pochodzące głównie z płacht namiotowych, odkryto w dużej ilości przy ekshumacji cmentarza w Nowej Osuchowej (Milewski 2017a, 28–49).

10. Guziki miseczkowe z 3 otworami

Guzików z trzema nieregularnymi dziurkami odkryto sześć w grobach nr 24 i 25 oraz we wkopie pod światłowód (skupisko nr 3). Wykonane są z cynku, ich średnice wynoszą od 17,2 do 17,5 mm, średnica wewnętrznego zagłębienia awersu od 7,3 do 7,7 mm. Służyły prawdopodobnie do zapinania chlebaka.

Kolejne cztery, uszkodzone guziki miseczkowe, znalezione zostały w grobie nr 24. Stopień ich destrukcji uniemożliwia określenie, czy pierwotnie miały trzy czy cztery otwory.

11. Guziki inne

Trzy mosiężne guziki o średnicach 16,8 mm odkryto w grobie nr 25. Mają one profile jednowarstwowe, lekko wypukłe. Nie są sygnowane. Pochodziły prawdopodobnie od oporządzenia.

12. Skórzane paski

W dwóch grobach (nr 5 i 24) odkryto pięć zakończeń skórzanych pasków. Zachowały się na nich ślady po nitach, a przy trzech z nich także fragmenty skórzanych pasków o szerokości 11 mm. Mogły stanowić fragmenty końcówek pasków do zapinania elementów oporządzenia lub troków. Z kolejnego grobu (nr 8) wydobyto fragment cienkiego, skórzanego paska prawdopodobnie od oporządzenia.

13. Sprzączki

W dwóch grobach (nr 5 i 8) odkryto cztery fragmenty sprzączek żelaznych, najprawdopodobniej od

oporządzenia. Natomiast we wkopie pod światłowód (skupisko nr 3) znaleziono sprzączkę regulacyjną o prostokątnej, wydłużonej ramie, która mogła pochodzić z pasa nośnego chlebaka.

14. Inne metalowe elementy oporządzenia

Wśród innych metalowych elementów oporządzenia wyróżniono: nit mosiężny (grób nr 5), fragment haka do pasa podtrzymującego pas główny, okucie żelazne (grób nr 8) oraz dwie sztuki zapieć regulujących pas nośny chlebaka (grób nr 24).

B. Dewocjonalia

Odkryto, i to na złożu wtórnym, we wkopie pod światłowód, zaledwie jeden zaliczony do tej kategorii przedmiot – chrześcijański krzyż od różańca (Ryc. 7: 2). Długość przedmiotu wynosi 60,9 mm (bez uszka) i 66,9 mm (z uszkiem), masa 15 g. Wykonany jest z żelaza i srebrzony. Posiada drewniane wstawki, będące symbolicznym nawiązaniem do drewnianego krzyża Chrystusa. Na awersie umieszczona jest plastyczna postać Jezusa na krzyżu. Analogiczne krzyże datowane są na przełom XIX i XX wieku (Tasior 2014).

C. Amunicja

1. Kule szrapnelowe

W grobach nr 25, 30 i 44 znaleziono kule szrapnelowe w ilości dwóch, jednej i czterech sztuk. Wykonane są ze stopu ołowiu z antymonem metodą odlewu. Ich powierzchnie są nieregularne, średnice wynoszą ok. 13–13,2 mm, a masa 11 g.

2. Nabój

Znaleziono tylko jeden nabój do karabinu systemu Mauser (kaliber 7,92×57 mm). Pochodził on z grobu nr 8, był silnie skorodowany i zlepiony z niezbędnikiem. Długość naboju wynosi ok. 80 mm. Zarówno łuska, jak i pocisk są mocno zniszczone. Na spodzie łuski udało się odczytać tylko literę „S” stanowiącą oznaczenie łuski (*S-Patrone*) przystosowanej do pocisku ostrołukowego (*Spitzgeschoß*).

Analogiczne kule szrapnelowe oraz liczniejsze i lepiej zachowane naboje do karabinu systemu Mauser odkryto przy ekshumacji cmentarza pierwszowojennego z pochówkami żołnierzy Cesarstwa Niemieckiego w Nowej Osuchowej (Milewski 2017a, 36, 44, 52–54).

D. Inne przedmioty

1. Monety

W podwójnym grobie nr 5 odkryto trzy monety Cesarstwa Niemieckiego (1871–1918): 1 Pfennig Deutsches Reich z 1875 r., 5 Pfennig Deutsches Reich z 1874 r. oraz 10 Pfennig Deutsches Reich z 1889 r. Monety o nominałach 10 i 5 fenigów wykonane są z miedzioniklu, moneta 1-fenigowa z miedzi. Umieszczone były w skórzanym portfeliku zapinanym na zatrzask.

Ryc. 5. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. Wybór przedmiotów zabytkowych: (1) rosyjska kłamra do pasa, grób 5; (2) medalik, grób 6; (3) medalik, grób 12; (4) medalik, grób 27; (5) medalik, grób 27, (6) medalik, grób 29 (fot. A. Nierychlewska)

Fig. 5. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. Selection of historical objects: (1) a Russian belt buckle, grave 5; (2) a holy medallion, grave 6; (3) a holy medallion, grave 12; (4) a holy medallion, grave 27; (5) a holy medallion, grave 27; (6) a holy medallion, grave 29 (photo by A. Nierychlewska)

Ryc. 6. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. Wybór przedmiotów zabytkowych: (1-2) krzyżyki, grób 28; (3) krzyżyk, grób 32; (4) krzyżyk, grób 28 (fot. A. Nierychlewska)

Fig. 6. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. Selection of historical objects: (1-2) crosses, grave 28; (3) a cross, grave 32; (4) a cross, grave 28 (photo by A. Nierychlewska)

2. Niezbędnik

Aluminiowy niezbędnik składany łyżka-widelec pochodził z grobu nr 8. Przedmiot jest silnie skorodowany.

3. Przedmioty metalowe – nieokreślone

Z 2 grobów (nr 8 i 24) wydobyto łącznie pięć przedmiotów metalowych, których stopień zniszczenia uniemożliwił określenie ich pierwotnego przeznaczenia.

II. ŻOŁNIERZE ARMII CESARSTWA ROSYJSKIEGO

A. Umundurowanie i oporządzenie

1. Guziki mundurowe

Należały do rzadkich znalezisk. Odkryto bowiem zaledwie trzy guziki w trzech grobach: nr 6, 12 i 29 (Ryc. 4: 4) oraz jeden guzik wydobyto z wkopu pod światłowód (skupisko 3). Wykonane są one z mosiądzu, średnica zawiera się w przedziale 21–22 mm, masa wynosi 4–5 g. Guziki mają profil jednowarstwowy, lekko wypukły o gładkim rancie. Uszka są druciane. Na awersie na gładkim tle znajduje się przedstawienie carskiego orła, obwiazującego w herbie Cesarstwa Rosyjskiego w latach

1856–1917. Orzeł jest dwugłowy z koronami typu zamkniętego. Pomiędzy głowami znajduje się zamknięta korona ze wstęgami, zakończona krzyżem. Na piersi orła w tarczy przedstawienie św. Jerzego walczącego ze smokiem. Orzeł w prawej łapie trzyma berło, w lewej jabłko z krzyżem. Rewersy są gładkie, niesygnowane. Na jednym z guzików (z grobu nr 29) zachowały się ślady pozłacania.

Wzór ten, określony jako 1857, używany był latach 1857–1917 przy umundurowaniu gwardii carskiej i urzędników wojskowych. Przy mundurach carskiej piechoty i kawalerii stosowany był w latach 1904–1917 (Kuzin, Fedorchuk 2008, 90; Krupop 2012, 158).

2. Haftki od munduru

W grobie nr 2 odkryto dwie duże haftki, służące prawdopodobnie do zapinania munduru. Ich wysokość wynosi 27 mm, maksymalna szerokość ok. 12 mm.

3. Klamry pasa głównego

Odkryto dwie klamry do pasów wz. 1909 (Rostkowski 2019, 222) w grobie nr 5 oraz we wkopie pod światłowód (skupisko nr 1).

Pierwsza z nich (z grobu nr 5), prostokątna o ściętych narożnikach, ma wymiary 75,5×56,5 mm, masa przedmiotu wynosi 52 g. Wykonana jest z blachy mosiężnej o grubości 1,5 mm. Zachowało się mocowanie pasa o przekroju prostokątnym 5,5×3,0 mm, natomiast brakuje zaczepu (Ryc. 5: 1). Druga klamra, prostokątna o ściętych narożnikach, jest większa. Jej wymiary wynoszą 82,5×54 mm, masa 112 g. Wykonana jest z blachy mosiężnej o grubości 1,5 mm. Posiada mocowanie pasa o przekroju prostokątnym 5,5×3,0 mm oraz półokrągły zaczep. Przy mocowaniu zachowały się fragmenty pasa skózanego o długości ok. 23 cm i szerokości 3 cm, przy zaczepie – niewielki skrawek.

Na obu klamrach na awersie umieszczony jest na gładkim polu wizerunek rosyjskiego godła państwowego z czasów Rosji carskiej (wzór obowiązujący w latach 1857–1917) – wytłaczany dwugłowy orzeł z koronami typu zamkniętego. Pomiędzy głowami orła znajduje się zamknięta korona ze wstęgami, zakończona krzyżem. Na skrzydłach umieszczone jest osiem herbów w tarczach: Kazań, Polska, Krym, połączony herb księstw: kijowskiego, włodzimierskiego i nowogrodzkiego (lewa strona) oraz Astrachań, Syberia, Gruzja, Finlandia (prawa strona). Na piersi orła w tarczy św. Jerzy walczący ze smokiem. Orzeł w prawej łapie trzyma berło, w lewej jabłko z krzyżem.

4. Pasy skórzane

W grobie nr 2 odkryto pięć fragmentów skózanego pasa głównego. Jego średnia szerokość wynosiła 32–33 mm.

5. Sprzączki

W grobie nr 32 odkryto żelazną sprzączkę o prostokątnej ramie, kutą z pręta o przekroju 5×4 mm, z kołcem o długości 33,5 mm., która mogła pochodzić od jednego z pasków zapinających plecak wz. 1910 (Rostkowski 2019, 226, 227). W kolejnych dwóch grobach (nr 2 i 34) znaleziono fragmenty żelaznych, silnie skorodowanych sprzączek, prawdopodobnie również od zapieć plecaków.

6. Guziki miseczkowe

Trzy guziki miseczkowe, odlewane, wykonane ze stopu cynowo-ołowiowego odkryto w grobie nr 2. Ich średnica wynosi 20 mm, masa 4 g. Zaopatrzone są w cztery nieregularne dziurki. Awers gładki o lekko wypukłym rancie i średnicy wewnętrznego zagłębienia wynoszącej 11 mm. Na rewersie sygnatura pisana cyrylicą „Николай Семенов”. Prawdopodobnie guziki te pochodziły od bielizny lub podpinek (Ryc. 7: 3).

7. Inne metalowe elementy wyposażenia

Z grobu nr 34 pozyskano dwa elementy żelazne, pochodzące najprawdopodobniej z wyposażenia.

8. Buty

Z grobu nr 29 wydobyto 18 fragm. skórzanych butów z cholewkami – sapogów wz. 1908 (Rostkowski 2019, 234).

B. Dewocjonalia

1. Medaliki

Omawiana grupa przedmiotów jest licznie reprezentowana i bardzo zróżnicowana. Odkryto ich bowiem łącznie 11 w sześciu grobach: nr 2, 5, 6, 12, 27, 28 i 29. Wykonywane były z blachy miedzianej, mosiężnej lub srebrnej o grubości od 0,5 do 1,1 mm. Na jednym egzemplarzu z blachy mosiężnej zachowały się ślady złocenia. Wszystkie miały owalny kształt, ich wymiary wahały się od 18,8 do 38,2 mm długości (nie licząc uszka) i od 15 do 31 mm szerokości. Zaopatrzone były w druciane lub taśmowate uszka. Zróżnicowane były przedstawienia na medalikach, które warte są szerszego omówienia.

Na mosiężnym medaliku z grobu nr 6 (Ryc. 5: 2) na awersie widnieje wizerunek Matki Boskiej z uniesionymi rękami z Jezusem na kolanach, po jej bokach znajdują się dwie postacie. Na posiadającym rant z wgłębieniem rewersie umieszczone jest u góry oko opatrności, a pod nim napis cyrylicą „Спаси и Сохрани” – Zbaw i zachowaj.

Na pierwszym z miedzianych medalików z grobu nr 12 na awersie o lekko wypukłym rancie w podwójnym owalu z gwiazd, rombów i płycin umieszczony jest wizerunek Matki Boskiej Włodzimierskiej z dzieciątkiem Jezus na ręce i napis cyrylicą: „Владимирова Бож. Мат.”. Na rewersie o lekko wypukłym rancie w filigranowym owalu widnieje postać św. Jozafata Kuncewicza z krzyżem w prawej ręce i paluszkiem w lewej i napis cyrylicą: „Св. Юсафт епископ города. П” [Святой Юсафт епископ города Полоцька] – święty Józefat arcybiskup miasta Połocka, (Ryc. 5: 3). Na awersie drugiego, wykonanego z blachy miedzianej, pozłacanego, znajduje się przedstawienie św. Jerzego zabijającego smoka, natomiast na rewersie napis cyrylicą „Спаси и Сохрани”.

Trzy medaliki odkryte zostały w grobie nr 27. Pierwszy, miedziany, na awersie o gładkim rancie ma w otoku z filigranu przedstawienie Matki Boskiej Kazańskiej i napis cyrylicą „ОБР Kazanckia Б. М”, rewers medalika jest nieczytelny. Drugi, wykonany ze srebra, na awersie ma w otoku postać św. Mikołaja Cudotwórcy z księgą w prawej ręce i napis cyrylicą „Свя. Николай Чудот. [Чудотворец]”. Na rewersie umieszczony jest napis cyrylicą „Спаси и Сохрани” oraz wybita w tzw. łopatce próba 84 (w złotych) wraz z głową kobiety w kokoszniku i sygnatura „ТТ” (Ryc. 5: 4). Kolejny, mosiężny, był największym z medalików znalezionych podczas badań. W awersie w podwójnym otoku (od zewnątrz

motywy roślinno-geometryczne i krzyże, od wewnątrz filigran) znajduje się wizerunek świętego (prawdopodobnie Izydora Cudotwórcy) trzymającego w rękach krzyż, nad jego głową słabo czytelny napis cyrylicą „...дор...Чудот у ...” [Исидор Чудотворец у ...]. Rewers medalika jest nieczytelny (Ryc. 5: 5).

Kolejne dwa, wykonane z blachy mosiężnej, medaliki odkryte zostały w grobie nr 28. Pierwszy z nich, analogiczny do pochodzącego z grobu nr 6, na awersie ma wizerunek Matki Boskiej z uniesionymi rękami z Jezusem na kolanach, po jej bokach dwie postacie, natomiast na rewersie oko opatrznosci w górnej części i napis cyrylicą „Спаси и Сохрани”. Drugi, gorzej zachowany, o nieczytelnym awersie na rewersie ma napis cyrylicą „Спаси и Сохрани”.

Ostatni, odkryty w grobie nr 29 (Ryc. 5: 6) należy do najciekawszych. Wykonany jest ze srebra. Na awersie w części centralnej w wypukłym otoku znajduje się przedstawienie św. Mikołaja z księgą w lewej ręce oraz pomiędzy dwoma otokami napis cyrylicą „Николая ... Святителя и Чудотв.[Чудотворца]” (Mikołaja ... – Świętego i Cudotwórcy). Na rewersie przedstawiona jest scena Zaśnięcia Matki Bożej. W centrum spoczywa Matka Boska na marach, przy niej stoi Jezus z dzieckiem na ręku wraz z jednym z apostołów po prawej stronie. Po bokach znajduje się po pięć postaci męskich z każdej strony (apostołowie), na górze napis cyrylicą „Чспение Б. М.” [Чспение Божией Матери – Zaśnięcie Matki Bożej]. Apostołów jest 11, gdyż według przekazu na pożegnanie Matki Boskiej w Jerozolimie stawili się wszyscy oprócz św. Tomasza. W dolnej części rewersu wybita jest w owalu próba 84 w złotych z głową kobiety w kokoszniku oraz obok sygnatura „М.Р” (inicjały kierownika urzędu probierczego).

Dwa mosiężne medaliki z grobu nr 5 były mocno zniszczone o nieczytelnych awersach i rewersach.

Pewnie można określić czas powstania dwóch srebrnych medalików, na których zachowały się znaki probiercze. Umieszczona na pierwszym z nich tzw. łopatką z próbą srebra i głową kobiety w kokoszniku używana była do znakowania przedmiotów drobnych i weszła do użycia w 1908 roku. Natomiast znak wybity na drugim z medalików (w owalu) obowiązywał w rosyjskim systemie probierstwa między 1896 a 1908 rokiem (Gradowski 1994, 253–256). Pozostałe medaliki można datować ogólnie na koniec XIX i początek XX wieku.

2. Krzyżyki

Łącznie znaleziono cztery krzyżyki prawosławne w trzech grobach: nr 12, 28 i 32. Ich długość (bez uszek) zawiera się w przedziale 24–39 mm, rozpiętość ramion między 16–24 mm. Wykonane są ze srebra i emalii (trzy

sztuki) oraz miedzi (jeden egzemplarz). Wszystkie posiadają trójlistne zakończenia ramion.

Dwa pochodzą z grobu nr 12. Pierwszy z nich wykonany z blachy srebrnej, emaliowany na zielono i granatowo (emalia zachowana częściowo) ma na awersie postać Jezusa ukrzyżowanego w części centralnej, grecki monogram Chrystusa „IC XC” (ΙΗΣΟΥΣ (Iēsoûs) – Jezus, ΧΡΙΣΤΟΣ (Christós) – Chrystus) na ramionach krzyża i skrót „INCI” nad belką wertykalną (Иисус Назарянин Царь Иудейский, analogiczny do INRI – skrótu łacińskich słów IESVS NAZARENVS REX IVDÆORVM – Jezus Nazarejczyk Król Żydów). U dołu krzyża, u stóp Chrystusa, umieszczona jest czaszka (symboliczna czaszka Adama, który według źródeł apokryficznych miał być pochowany pod Golgotą – Miejscem Czaszki). Rewers jest gładki z wybitą na tzw. łopatkę próbą 84 w złotych z głową kobiety w kokoszniku oraz obok sygnaturą „Афч” (Ryc. 6: 1). Drugi z krzyżyków, mniejszy wykonany jest z blachy miedzianej. Na awersie znajduje się zarys krzyża oraz grecki monogram Chrystusa „IC XC”, rewers jest gładki (Ryc. 6: 2).

Krzyżyk z grobu nr 28 (Ryc. 6: 4) z blachy srebrnej ma na awersie w części centralnej umieszczony prawosławny krzyż sześciokończysty, na ramionach grecki monogram Chrystusa „IC XC”, nad belką wertykalną inicjały „ЦС” (Царь Славы – Król Chwały). Wzór na krzyżu wypełniony był granatową emalią, zachowaną częściowo. Rewers jest gładki z wybitą na tzw. „łopatkę” próbą 84 w złotych z głową kobiety w kokoszniku i sygnaturą „ПЧ”.

Ostatni z krzyżyków, z grobu nr 32 (Ryc. 6: 3), srebrny, na awersie w części centralnej ma umieszczony ryty krzyż, na ramionach grecki monogram Chrystusa „IC XC”. Wzór wypełniony był jasnozieloną emalią. Rewers jest gładki z wybitą na tzw. łopatkę próbą 84 w złotych z głową kobiety w kokoszniku i sygnaturą „ИА”.

Pewnie można określić czas powstania trzech srebrnych krzyżyków, na których zachowały się znaki probiercze. Na wszystkich umieszczona została tzw. łopatką z próbą srebra 84 w złotych z głową kobiety w kokoszniku, która używana była do znakowania przedmiotów drobnych i weszła do użycia w 1908 roku (Gradowski 1994, 255, 256). Natomiast krzyżyk z blachy miedzianej można datować ogólnie na koniec XIX i początek XX wieku.

3. Element ołtarzyka połowego lub ikona podróżna

We wkopie pod światłowod (skupisko nr 1) odkryto płytkę mosiężną o wymiarach 72×62 mm i grubości 3 mm z wyobrażeniem św. Mikołaja [Чудотворца Святителя

Ryc. 7. Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. mazowieckie. Wybór przedmiotów zabytkowych: (1) ołtarzyk polowy lub ikona podróżna, wkop pod światłowod; (2) krzyż od różańca, wkop pod światłowod; (3) guziki od bielizny lub podpinek, grób 2 (fot. A. Nierychlewska)

Fig. 7. Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, mazowieckie voivodeship. Selection of historical objects: (1) a field altar or a travel icon, an optical fibre trench; (2) a rosary cross, an optical fibre trench; (3) buttons from underwear or lining, grave 2 (photo by A. Nierychlewska)

Николай Чудотворец – św. Mikołaj Cudotwórca] trzymającego w lewej ręce księgę, prawą wykonującego gest błogosławieństwa (Ryc. 7: 1). Przy nim po bokach przedstawienia widać zasiadających na chmurach Chrystusa, trzymającego księgę, i Matkę Boską z omoforionem. Przytwierdzona ona była do drewnianej płytki o wymiarach 66×52,5 mm, na której zachowały się fragmenty płóciennej, czerwonej tkaniny. Mogła stanowić element rozkładanego ołtarzyka polowego lub ikonę podróżną.

Drobne dewocjonaia popularnie występowały w grobach żołnierzy armii carskiej. Znalezione je również przy pochówkach na pobliskich cmentarzach w Nowej Osuchowej i Krajewie-Korytkach. W Nowej Osuchowej w grobie żołnierza armii carskiej znaleziono medalik mosiężny z wizerunkami świętych: Zosima i Sawatina Sołowieckiego na jednej stronie i prawosławnym krzyżem sześciokończastym wpisanym w większy zarys krzyża o trójlistnym zakończeniu ramion, mosiężny krzyżyk o trójlistnym zakończeniu ramion z wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa i św. Metodego oraz medalik z przedstawieniem sceny z gaju oliwnego

(Milewski 2017a, 68–70). Większą liczbę dewocjonałów odkryto w grobach żołnierzy carskich w Krajewie Korytkach. Przy pochówkach znaleziono prawosławny krzyżyk z trójlistnym zakończeniem, ceramiczny medalion z nieczytelnym przedstawieniem oraz trzy medaliki, w tym jeden z Matką Boską z dzieciątkiem na rękach, a drugi z przedstawieniem Jezusa na awersie oraz okiem opatrności i napisem „Спаси и Сохрани” na rewersie. Trzeci z medalików był zachowany fragmentarycznie i nieczytelny (Bujnowicz-Zgodzińska 2016, 30–33, fot. 35, 40, 41, 43, 48, 50, 65, 66, ryc. 21/2).

Z wcześniejszych okresów zbiór dewocjonałów prawosławnych obejmujący medaliki, krzyżyki i enkolpiony datowane od końca XVIII po początek XIX wieku pochodzi z badań na Reducie Ordona. Znalazły się w nim m.in. medaliki z przedstawieniem św. Jerzego zabijającego smoka oraz Matki Boskiej Kazańskiej (Tomalska 2015, 177–188). Natomiast dobrze zachowany składany ołtarzyk polowy wykonany z brązu znaleziony został w grobie żołnierza armii Rosji carskiej, poległego w 1813 roku podczas oblężenia Gdańska

i pochowanego w Gołębiewie Wielkim na Pomorzu Gdańskim. Znajdowało się na nim przedstawienie Matki Boskiej z 12 apostołami i napis „Radość wszystkim cierpiącym”. Przy innych pochówkach z tego cmentarza znaleziono także krzyżyki prawosławne (brązowe i jeden srebrny) (Grabarczyk 2011, 145–149). Zbiór dewocjonałów chrześcijańskich obrządku wschodniego znaleziono także podczas badań frontu z lat 1914–1915 w rejonie Rawki i Bzury (Śnieżko 2019).

C. Amunicja

1. Naboje

Łącznie znaleziono 40 naboji 7,62×54R mm Mosin wz. 1908. Pochodziły z grobów nr 40 i 42 oraz z ładownic znalezionych we wkopie pod światłowód (skupisko nr 2).

Naboje z ładownic miały sygnatury na dnie łuski „14 II”, oznaczające, że wyprodukowane zostały w 1914 roku przez zakłady w Sankt Petersburgu. Naboje z grobu nr 42 miały dwa rodzaje sygnatur. Pierwsza „15 II”, oznaczała, że wyprodukowane zostały w 1915 roku przez zakłady w Sankt Petersburgu, drugą „Λ 912 T II” oznakowane były naboje wyprodukowane w II tryestrze 1912 roku w zakładach w Ługańsku (Ługanskij Patronnyj Zawod) z mosiądzu pochodzącego z zakładów Gillenszmidta w Tule.

Natomiast naboje z grobu nr 40 miały bicie „Λ 915”, czyli wyprodukowane zostały w 1915 roku w Ługańsku (Ługanskij Patronnyj Zawod) (Dąbrowski 2009).

2. Pociski

W dwóch grobach (nr 8 i 9), w których pochowano żołnierzy armii pruskiej, znaleziono pociski pochodzące z broni typu Mosin (wz. 1891) używanej przez rosyjską piechotę. Wykonane są z mosiądzu, długość pocisku wynosi 28 mm, średnica 8 mm, masa 6 g.

D. Inne przedmioty

Wśród innych przedmiotów wyróżniono, pochodzące z grobu nr 34: plastikowy grzebień, szczyrtek w kościanej oprawie, ołówek w drewnianej oprawie, fragment splecionego sznurka, zapewne służącego do zawieszania dewocjonałów oraz wydobyte z dwóch grobów (nr 2 i 34) 7 przedmiotów metalowych, których stopień zniszczenia uniemożliwił określenie ich pierwotnego przeznaczenia. Natomiast z grobu nr 12 pozyskano wykonany z cynowego drutu owal o rozklepanym na łączeniu końcu.

E. Ekwipunek

1. Ładownice

We wkopie pod światłowód (skupisko nr 2) znaleziono 2 skórzane ładownice wz. 1909. Każda z nich zawierała po trzy łódki z pięcioma nabojami, czyli w sumie 15 naboji pochodzących od karabinu Mosin wz. 1891 (kaliber 7,62×54R mm). Dwie analogiczne ładownice

zawierające po 3 łódki z 5 nabojami odkryto przy pochówku żołnierza armii carskiej (grób nr 6) w Krajewie-Korytkach (Bujnowicz-Zgodzińska 2016, 32, 33, fot. 59, 60, 62).

III. PRZEDMIOTY BEZ USTALONEJ PRZYNALEŻNOŚCI DO WYPOSAŻENIA ŻOŁNIERZY KONKRETNEJ ARMII

Kolejnych 16 przedmiotów nie udało się zaklasyfikować do wyposażenia żołnierzy konkretnej armii. Należały do nich: trzy fragmenty skórzanych pasów do zawieszania ładownic (skupisko 3), trzy silnie skorodowane żelazne sprzączki (grób nr 37 i skupisko 3), cztery żelazne kółka (grób nr 26 i skupisko 3), szczyrtek z wkopu pod światłowód (skupisko 3), fragmenty skórzanych butów (grób nr 37) oraz trzy przedmioty metalowe, których stopień zniszczenia uniemożliwił określenie ich pierwotnego przeznaczenia (skupisko 3).

Podsumowując, z walkami toczonymi w dniach 9–10 sierpnia 1915 roku w rejonie Ostrowi Mazowieckiej związane są co najmniej 4 miejsca pochówków, w tym trzy rozpoznane archeologicznie i jeden, w Dybkach, nadal czytelny na powierzchni ziemi.

Na cmentarzu w Nowej Osuchowej odsłonięto łącznie 20 grobów (w tym 2 mogiły zbiorowe), w których stwierdzono szczątki 24 lub 25 żołnierzy armii Cesarstwa Niemieckiego oraz jeden pochówek żołnierza armii Cesarstwa Rosyjskiego. Poległych pochowano w dwóch rzędach ułożonych równolegle do drogi krajowej nr 8. W pierwszym z nich, położonym bliżej od wspomnianej drogi, znajdowało się osiem grobów, w tym dwa zbiorowe. W rzędzie tym odkryto szczątki ludzkie należące do trzynastu żołnierzy. W kolejnym rzędzie (dalszym od drogi nr 8) odsłonięto dwanaście pojedynczych grobów (Milewski 2017a, 8). Kolejna mogiła znajdowała się w miejscowości Krajewo Korytki, niedaleko Zambrowa. Odnalezione tam zostały, w pobliżu relikwów przydrożnego krzyża, szczątki 7 żołnierzy armii carskiej pochowanych w 5 grobach. Cztery pochówki znajdowały się w pojedynczych mogiłach, natomiast szczątki trzech kolejnych osób (w tym 2 mężczyzn i 1 kobiety) spoczywały w jednej jamie (Bujnowicz-Zgodzińska 2016, 26, 28–34). Na cmentarzu w Dybkach zachowały się 2 granitowe nagrobki żołnierzy niemieckich (Willy Heinrich z 175 pułku piechoty i Percy Mac Lean z 5 pułku grenadierów), przy czym zapewne pochowano tam większą liczbę osób (Milewski 2017b, 20). Do grupy tej należy dodać szczątki 32 osób pochowane w 27 jamach odsłoniętych w Nagoszewce Drugiej, wśród których udało się zidentyfikować 10 żołnierzy rosyjskich i 10 niemieckich. Przynależności do określonej armii nie udało się ustalić

dla 12 osób pochowanych w 10 grobach bez wyposażenia. Łącznie otrzymujemy co najmniej 65–66 osoby zabite lub zmarłe w szpitalach polowych w wyniku walk toczonych w ciągu zaledwie 2 dni, a zapewne nie są to jedyne groby na tych terenach.

Ustalono, że na cmentarzu w Nowej Osuchowej pochowano głównie żołnierzy z 61 pułku piechoty poległych pod Osuchową i przypuszczalnie Nagoszewem oraz zmarłych w szpitalu polowym, usytuowanym prawdopodobnie w dróżniczówce położonej przy trasie nr 8, po wschodniej stronie drogi odchodzącej do Nowej Osuchowej. Na cmentarzach wojennych znajdujących się w Dybkach oraz w lesie w Nowej Osuchowej pochowano najprawdopodobniej żołnierzy 5 pułku grenadierów oraz z 175 pułku piechoty. Natomiast na cmentarzu w Nagoszewce Drugiej pogrzebano głównie żołnierzy 176 pułku piechoty oraz żołnierzy rosyjskich poległych pod Nagoszewką (szerzej o identyfikacji osób pochowanych na ww. cmentarzach: Milewski 2017b, 17–20).

Tylko w dwóch grobach (nr 5 i 9) zachowały się guziki kompanijne, pozwalające ustalić przynależność danego żołnierza do określonej kompanii. Przy poległym pochowanym w podwójnym grobie 5/5A odkryto parę guzików kompanijnych z cyfrą „7” wskazującą na przynależność żołnierza do kompani 7 batalionu II. Natomiast w grobie nr 9 znaleziono dwa guziki z cyframi „10” i „9”. Trudno stwierdzić, który z nich dostał się do grobu wtórnie i czy w związku z powyższym żołnierz przynależał do kompani 9 czy 10 batalionu III. W żadnym z tych grobów nie mógł zostać zatem pochowany Lorenzen Jakob Peter Georg, zmarły w Nagoszewce, służący w 8 kompani 176 pułku piechoty. Nie można natomiast wykluczyć, że był nim któryś z poległych pod Nagoszewem żołnierzy kompani 7 61 pułku piechoty (Milewski 2017b, 17–20).

O wiele trudniej o identyfikację żołnierzy armii Cesarstwa Rosyjskiego. Można przypuszczać, że polegli służyli w jednostkach zakwaterowanych w pobliskim Zambrowie, ewentualnie Łomży. Przy czym, jako że wojska rosyjskie znajdowały się w trakcie odwrotu ze swoich pozycji, nie można wykluczyć, że w rejonach Ostrowi Mazowieckiej mogły się w tym czasie znajdować i inne formacje stacjonujące wcześniej na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego, głównie w Warszawie. W zambrowskich koszarach, mieszczących siedzibę sztabu repnińskiego, do 1915 roku stacjonowały dwa pułki piechoty rosyjskiej (15 i 16), 5 baterii 4 brygady artylerii oraz sotnia kozaków. Pułki piechoty

należały do 6 Korpusu Armijnego, 4 Dywizji Piechoty i 2 Brygady Piechoty ze sztabem w Łomży wchodzącym w skład Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Pierwszym z nich był 15 Szlisselburski Pułk Piechoty Generał-Feldmarszałka Księcia Anikity Repnina (ros. 15-й пехотный Шлиссельбургский генерал-фельдмаршала князя Аникиты Репнина полк), drugim 16 Ładożski pułk piechoty (ros. 16-й пехотный Ладожский полк). 4 brygada artylerii (ros. 4-я артиллерийская бригада) przynależała do 6 Korpusu Armijnego ze sztabem w Łomży. W skład brygady wchodził 1 dywizjon artylerii, który stacjonował do 1915 roku w Zambrowie oraz 2 dywizjon artylerii, który stacjonował w Łomży. W Łomży stacjonowały także: 13 Biełozierski Pułk Piechoty Generał-Feldmarszałka Księcia Wołkońskiego (ros. 13-й пехотный Белозерский генерал-фельдмаршала князя Волконского полк) oraz 14 Ołoniecki Pułk Piechoty Jego Wysokości Piotra Króla Serbskiego (ros. 14-й пехотный Олонецкий Его Величества Петра Короля Сербского полк), wchodzące w skład 1 Brygady Piechoty i 4 Dywizji Piechoty, 6 Korpusu Armijnego (Russkaya imperatorskaya armiya).

Przy pochówkach zarówno żołnierzy armii Cesarstwa Niemieckiego, jak i Rosyjskiego stwierdzono analogiczne elementy wyposażenia – strzępy mundurów (głównie bluz), guziki, haki proste i ozdobne, fragmenty skórzanych butów, pasów i pasków, klamry od pasa i klamki od oporządzenia, drobne dewocjonalia, nieliczne przedmioty osobiste (np. portfele z pieniędzmi, scyzoryki, niezbędniaki, łyżki, zegarki), naboje (od karabinów systemów Mauser i Mosin) wraz z ładownicami, kule szrapnelowe i pociski (stanowiące prawdopodobnie przyczynę śmierci pochowanej osoby).

Duża ilość odkrytych do tej pory pochówków, jak również wyraźny pośpiech przy chowaniu poległych i zmarłych w szpitalach polowych wskazują na zaciekłość toczonych na tym terenie walk, w wyniku których duże straty odniosły obie strony. Wielokrotnie musiało brakować czasu zarówno na dokładne przeszukanie zwłok (o czym świadczą np. pozostawione pełne ładownice), jak i kopanie mogił pojedynczych i złożenie zmarłego w jamie grobowej (liczne są pochówki np. na brzuchu, na boku, wskazujące na wrzucenie zwłok do grobu).

Groby te stanowią świadectwo jednego z wielu tragicznych wydarzeń, jakie miały miejsce na tych terenach; wydarzeń, które – mimo że uległy z biegiem czasu zatartciu w ludzkiej pamięci – stanowią nierozzerwalną część naszej historii.

Bibliografia

- Borowska-Strugińska B. 2017. Opracowanie szczątków kostnych ekshumowanych na cmentarzu w Nagoszewie Drugiej, gm. Ostrów Mazowiecka. W: A. Nierychlewska. 2017. *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stan. 3 oraz na dawnym cmentarzu wojennym z okresu I wojny światowej w miejscowości Nagoszewka Druga, gm. Ostrów Mazowiecka, pow. ostrowski, woj. mazowieckie*, 69-88. Aneks I. Łódź (niepublikowane opracowanie w archiwum GDDKiA Oddział w Białymstoku).
- Bujnowicz-Zgodzińska W. (red.). 2016. *Opracowanie ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 2 w Krajewie Korytkach*. Łódź (niepublikowane opracowanie w archiwum GDDKiA Oddział w Białymstoku).
- Dąbrowski J. 2009. *Carskie trzy linie. Rosyjski 3" nabój karabinowy (7,62×54R) w latach 1891-1917*. Warszawa.
- Ersatz Helmets.
http://www.kaisersbunker.com/pe/1914_ersatz.htm (dostęp: 7.08.2020).
- Grabarczyk T. 2011. *Mało znane odkrycie sprzed stu lat w Gołębiewie Wielkim na Pomorzu Gdańskim*. W: O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski (red.), *Non sensitis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*. Łódź: SNAP Oddział w Łodzi, 145-149.
- Gradowski M. 1994. *Znaki na srebrze*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kaliński S. 2019. *Feldgrau*. Umundurowanie i wyposażenie żołnierza niemieckiej piechoty na polu bitwy nad Rawką 1914-1915 z uwzględnieniem znalezisk archeologicznych. W: A. I. Zalewska (red.), *Archeologiczne przywracanie pamięci o wielkiej wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914-1915)*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 239-260.
- Krupop D. 2012. *Guziki mundurowe 1792-1945* 1. Łódź: Wydaw. Archeologia Militaris.
- Kuzin B. G., Fedorchuk A. A. 2008. *Mundirnyye pugovitsy Rossiyskoy Imperii*. Katalog spravochnik. Evpatoriya: Krymskiy Afon.
- Milewski M. 2016. Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych na stanowisku Nowa Osuchowa nr 2, na trasie planowanej rozbudowy drogi krajowej nr 8 do parametrów drogi ekspresowej S 8, odc. Węzeł „Poręba” – obwodnica Ostrowi Mazowieckiej. *Rocznik Ostrowski* 2, 114-132.
- Milewski M. 2017a. Opracowanie wyników archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 2 w Nowej Osuchowej, zlokalizowanym na trasie planowanej rozbudowy drogi krajowej nr 8 do parametrów
- drogi ekspresowej S 8, odc. węzeł „Poręba” – obwodnica Ostrowi Mazowieckiej. Warszawa (niepublikowane opracowanie w archiwum GDDKiA Oddział w Białymstoku).
- Milewski M. 2017b. Echa pierwszej wojny odkryte podczas rozbudowy drogi krajowej nr 8 na odcinku Wyszaków – granica województwa mazowieckiego i podlaskiego. *Rocznik Ostrowski* 3, 7-21.
- Model 1907/10 Feldrock.
<http://www.kaisersbunker.com/gtp/m10feldrock.htm> (dostęp: 7.08.2020).
- Model 1895 Pickelhaube.
<http://www.kaisersbunker.com/pe/m1895.htm> (dostęp: 7.08.2020).
- Rostkowski J. 2019. Sylwetka żołnierza armii Imperium Rosyjskiego znad Rawki i Bzury (1914-1915) z uwzględnieniem zabytków archeologicznych. W: A. I. Zalewska (red.), *Archeologiczne przywracanie pamięci o wielkiej wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914-1915)*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 216-238.
- Russkaya Imperatorskaya Armia.
<http://regiment.ru/index.htm> (dostęp: 7.08.2020).
- Śnieżko G. 2019. Dewocjonalia z pola bitwy I wojny światowej nad Rawką i Bzurą. W: A. I. Zalewska (red.), *Archeologiczne przywracanie pamięci o wielkiej wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914-1915)*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 287-298.
- Tasior D. 2014. *Krzyżyki, medaliki, ikonki...*
<http://ojczyzna-suwalszczyzna.pl/?p=86> (dostęp 7.08.2020).
- Thomas N. 2017. *Armia niemiecka w I wojnie światowej*. 1. 1914-1915 (= *Men-at-Arms* 394). Oświęcim: Napoleon V.
- Tomalska J. 2015. Dewocjonalia z Reduty Ordona. W: W. Borkowski, N. Kasperek (red.), *Badania archeologiczne na Reducie Ordona*. 2. (= *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 12-13). Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 177-188.
- Więckowski W. 2017. Szczątki żołnierzy armii pruskiej z cmentarza wojennego z okresu I wojny światowej w Osuchowej Nowej, gm. Ostrów Mazowiecka. W: M. Milewski, *Opracowanie wyników archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku nr 2 w Nowej Osuchowej, zlokalizowanym na trasie planowanej rozbudowy drogi krajowej nr 8 do parametrów drogi ekspresowej S 8, odc. węzeł „Poręba” – obwodnica Ostrowi Mazowieckiej*. Warszawa (niepublikowane opracowanie w archiwum GDDKiA Oddział w Białymstoku).

Summary

Anna Nierychlewska

A forgotten cemetery of Russian and German soldiers from the Great War in Nagoszewka Druga, Ostrów Mazowiecka commune, Mazowieckie Voivodeship

During the construction of the S8 road in the area of Mazowieckie Voivodeship, in Nagoszewka Druga, a war cemetery from 1915, previously unknown, was discovered. It was not recorded on maps from 1918-1939.

The cemetery is related to the battles fought by the German Second Battalion of the 176th Infantry Regiment with soldiers of the Tsarist army, most probably belonging to the formations stationed in barracks in nearby Zambrów or possibly Łomża.

A total of 27 graves were discovered in which 32 people were buried. All graves were oriented along the NW-SW line and arranged in three irregular rows. Most of them contained single burials, although there were also double and multiple ones. Two secondary burials have also been identified, where bones from damaged burial pits were buried in modern times; in one case the bones were placed in a plastic bag. In addition, single bones belonging to three or four people were extracted from the layer.

On the basis of the analysis of the equipment it was found that soldiers of the Russian Empire were buried in 10 single graves (No. 2, 6, 12, 27, 28, 29, 32, 34, 40 and 42, Fig. 2-3), and soldiers of the German Empire – in 7 graves, including one double and one containing the remains of three people (No. 5 and 5A, 8, 9, 24, 25, 30 and 33, Fig. 2-3). For the remaining 12 bodies, buried in 10 graves, no artefacts were found that would allow to identify the soldiers' affiliation with a particular army. The graves of German soldiers were mainly in the first row from the south-eastern side, only two were in the third row.

The dead were buried directly in the ground, and the bodies were probably covered with tent cloths, from which zinc buttons have been preserved. As in the case of other cemeteries from that period, no traces of coffins have been recorded.

Burials were carried out in summer and high temperature forced the corpses to be buried as quickly as possible. Therefore, the deceased were buried with haste in various positions (on their backs, on the side, on the front). Weapons and ammunition were removed (recovered), as well as parts of the equipment – belts with loaders, satchels, helmets, and probably some clothing (e.g. shoes) as well as personal belongings suitable for reuse. Although there was not always enough time for a thorough search of the bodies, as evidenced by full loaders or large amounts of ammunition (probably left in a pocket or a satchel). A large number of uniform buttons and uniform hooks indicate that most Prussian soldiers were buried in their uniform jackets. In the case of soldiers of the Tsarist army, however, a small number of uniform buttons that have been preserved suggests that the uniform jackets were taken off the dead.

All the persons buried in the cemetery were male. Most of them died young. After the anthropological analysis, the age of 10 persons was estimated as young adults (18-20 years old – 5 persons and 20-25 years old – 5 persons) and another 12 as adults (20-30 years old). 6 were mature adults (30-35 years old). It was not possible, due to the state of preservation of the skeletons, to specify more precisely the age of 3 persons (they were defined as mature adults). The most common ailments suffered by soldiers of both armies during their lifetime were dental diseases, which was probably due to the lack of care for oral hygiene.

Violent death on the battlefield is evidenced by traces of gunshots (mainly on the head), bone damage from explosion, as well as bullets and shrapnel bullets found by the remains.

In most graves, the remains of uniforms were found in the form of shreds of jackets, buttons and uniform hooks. Better preserved objects also included elements of belts – buckles, leather parts and shoe parts. A large group were devotional items (holy medallions, crosses) found only by the soldiers of the Tsarist army.

The total number of objects and their fragments found in the graves was 347, not counting the shreds of clothing.

■